

Intryck från Belarus

Anders Fröjmark

Minsk

Söndagen den 12 april 2015 satte jag mig på Minsktåget i Vilnius. Det borde ha varit snabbtåget, som gör den 193 kilometer långa sträckan på ett par timmar, men jag hade gjort misstaget att inte reservera plats i förväg. Nu fick det bli det betydligt sävligare nattåget. På den elektroniska skylten rullade ortnamnen längs sträckan: Minsk, Orsja, Smolensk och Moskva – tågets slutdestination. När jag äntligen nådde Minsk framemot elvatiden på kvällen möttes jag med påskägg och påskkaka av min kollega och kontaktperson Elena Korshuk från Belarusian State University (BSU), som tog mig på min första promenad i den nattliga huvudstaden, bort till universitetets gästlägenheter.¹

Belarusian State University (BSU), på belarusiska: Belaruskі dzjaržauny universitet, grundat år 1921, är det främsta lärosätet i Belarus. Dess fakulteter och institutioner är spridda över stora delar av huvudstaden. Denna park tillhör dess huvudcampus. Foto: Anders Fröjmark.

¹ Syftet med resan, som finansierades med Linnéuniversitetets internationaliseringsmedel, var att förstärka kontakten med BSU (Belarusian State University).

Belarus är ett kontrasternas land. Jag anlände på den ortodoxa påskdagen, då den normala hälsningsfrasen är "Christos voskres" Många människor jag sedan mötte definierade sig som troende och jag blev själv åtskilliga gånger tillfrågad om min tro. Samtidigt är det ett land där gator har namn som "Leningatan", "Oktobergatan", "Komsomolgatan" och "Revolutionsgatan", där Lenin står staty på centrala platser i städerna och där till och med Dzerzjinskis bild finns väl synlig på flera platser utan att någon verkar tycka att det är något märkvärdigt med det. Väl synligt mitt i Minsk är också KGB-palatset, med ett ganska obehagligt torn från vilket gatulivet skulle kunna övervakas om de så önskade. Lokalt skojar man om detta och säger, att chefen hade sitt tjänsterum där, för att kunna tjuvtitta på fotbollsmatcherna på stadium några kvarter bort.

Mycket av den tid jag var i Minsk hade jag sällskap av Elenas studenter, som hade till uppgift att ta mig runt till olika platser. Vid ett tillfälle endast skymtade vi KGB-huset på ett kvarters avstånd, men en av studenterna pekade ändå ut det för mig och påpekade att det inte fick fotograferas. Jag tar det som att de känner att det är en viktig byggnad i deras tillvaro. Man känner av det som en ruvande skugga mitt i staden, även om det i likhet med det mesta i Minsk är putsat i ljusa färger.

Minsk förstördes svårt under kriget. När man byggde upp staden igen ville man göra en socialistisk mönsterstad, en "solstad", med breda avenyer så att solen skulle komma åt.² Avenyerna är verkligen breda. En guidebok från 2011 säger att det råder ett stort lugn och att biltrafiken är måttlig.³ Jag kan hålla med om att stämningen i staden är trygg, men det gäller inte på gatorna. Biltrafiken är mycket hetsig. Filkörningen är anarkistisk. Kommer man ut på landsbygden ser man ett trafikmönster jag känner igen från Polen, men inte från Litauen, nämligen att folk hela tiden kör om utan hänsyn till mötande trafik. De som möter får helt enkelt väja.

Belarus är ett land av troende och vid den ortodoxa påsken hälsar man allmänt varandra med "Kristus är uppstånden!", i ett land där Leninstatyerna fortfarande står och gatorna har namn efter Marx, Engels och Komsomol. En paradox? Ja, men kanske ser vi dylika bättre i andra länder än vårt eget. Foto: Anders Fröjmark.

² Den tveklöst bästa introduktionen till Minsk och en allmänt mycket läsvärd bok är Artur Klinau, *Minsk, drömmarnas solstad: En resehandledning*, Stockholm: Ersatz 2011.

³ Nigel Roberts, *Belarus: The Bradt Travel Guide*, 2. uppl., Chalfont St Peter: Bradt Travel Guides 2011 (2008), 101.

Regeringsbyggnaden i konstruktivistisk stil från 1930-talet överlevde krigets förstörelse. Framför byggnaden står en jättestatyr av Lenin. Foto: Anders Fröjmark.

Bortser man från trafiken känns Minsk som sagt som en väldigt trygg stad. I alla fall gäller det de centrala delarna. När jag tillsammans med två studenter gick hem från en operaföreställning en torsdagkväll vid tiotiden var det mycket folk i rörelse. I kulverten under den breda Oavhängighetsavenyn mötte vi en gumma, kanske en försäljerska, som inte verkade ett dugg bekymrad. I Stockholm undviker många äldre den typen av platser.

Stämningen i Belarus är på det hela taget vänlig. Jag mötte ingen människa under hela tiden som uppträdde bryskt eller otrevligt, med möjligt undantag för en person som arbetade på en sorts vägkrog, där bussen mellan Minsk och Grodno gjorde ett uppehåll. Kvinnorna i kassorna på livsmedelsaffären på Oktjabrskaja- (= Kastritjnitskaja-) gatan log inte direkt, men var inte ovänliga och gjorde sitt jobb på ett fullt tillfredsställande sätt. Detsamma gäller – med viss reservation – den unga dam som skrev in mig på Nationalbiblioteket, som inte verkade tycka att hon hade världens roligaste jobb. Till och med gränspoliserna, vanligen kvinnor i välsittande uniformer, var artiga och nästan vänliga. Vid två tillfällen såg jag personer som uppträdde berusade på sta'n, men de var inte påträngande utan mest litet sorgliga att se.

Till större delen präglas Minsk av sovjetarkitektur, vilket är naturligt med tanke på att så mycket av den äldre bebyggelsen har förstörts. Sovjetarkitekturen är från olika epoker. Det finns en del kvar från 1930-talet, särskilt regeringsbyggnaden och operan. Sedan finns det hela kvarter som har uppförts under Stalineran. Där finns en strävan efter storslagenhet och symmetri. Tack vare att byggnaderna är putsade i ljusa färger blir resultatet mindre dystert än vad det annars skulle ha varit. På kvällarna är de fasadbelysta

Övre staden (Vierchni horad) med Helgeandskyrkan i kvällsljus. Helgeandskyrkan i Vilniusbarock byggdes för ett bernardinskt (det vill säga franciskanskt) nunnekloster, men har övertagits av ortodoxa kyrkan och fungerar som dess katedral. Bakom kyrkan står det före detta bernardinkonventets kyrka S:t Josef, som nu fungerar som arkiv för litteratur och konst. Foto: Anders Frömjark.

med stor omsorg. Det är sevärt. Byggnader och trottoarer i centrala Minsk är mycket välskötta. Man går inte och snubblar på ojämna trottoarer som i Vilnius eller Kaunas. Arbetslösheten i Belarus är under en procent, enligt uppgift. Politiken går ut på att alla skall sättas i arbete. Antagligen bidrar det i hög grad till det prydliga intrycket.

Det finns några stadsdelar i Minsk som har bevarat bebyggelse från 1600-, 1700- och 1800-talen. Det gäller bland annat Njamiga (Njamiha), som har ett antal vackra kyrkor i så kallad Vilniusbarock. I Njamiga finns också några kvarter som nazisterna gjorde till ett ghetto under ockupationen, med en både värdig och välbesökt minnesplats över Förintelsens offer (se nedan). Går man åt andra hållet, över floden Svislatj, hamnar man i den så kallade Treenighetsförstaden, som har många fina hus. De är dock så dyra att ingen har råd att bo där, enligt studenterna.

Belarus är ett gränsland. Kyrkorna i Njamiga var ursprungligen katolska, i vissa fall klosterkyrkor. I dag dominerar dock den ortodoxa kyrkan i Minsk och den har tagit över en del katolska kyrkobyggnader, häribland Helgeandskyrkan som blev ortodox år 1869.⁴ Detta slags övertaganden bör ses i samband med det ryska imperiets russifieringspolitik. Under Sovjettiden var många kyrkor stängda. De användes till olika ändamål. Ett exem-

⁴ T.V. Habrus, *Sakral'nae doilidstva Belarusi: 1000-hadovaia spadchyna /The Sacral Architecture of Belarus: Millenial Legacy*, Minsk: Belaruskaja navuka 2014, 374. Roberts 2011 (2008), 135, anger 1852 som året för övertagandet.

pel är S:t Simeons och S:ta Helenas katolska kyrka, även kallad Röda kyrkan, som då fungerade som biograf. I dag är de flesta återställda till kyrkliga ändamål och fyllda av liv. Kyrkorna i Belarus är välbesökta.

I Belarus hävdar man att landet var det land som i proportion till befolkningen led de största förlusterna under andra världskriget. Samma sak sägs ibland om Polen. Delvis kan det kanske bero på hur man räknar, eftersom gränserna har flyttats. I vilket fall som helst hade Minsks befolkning minskat från – enligt uppgift – en och en halv till en halv miljon vid krigsslutet.⁵ Den typiskt sovjetiska lösningen var att fylla på med människor från andra sovjetrepubliker, officiellt för att solidariskt hjälpa till att bygga upp staden, men också för att reducera den belarusiska andelen av befolkningen. Samma policy tillämpades i andra delar av Belarus. Resultatet blev, att den ryskspråkiga och ortodoxa andelen av befolkningen stärktes, även i de mest katolskt präglade städerna, som Grodno i sydväst.

Språket

Några ord borde sägas om språksituationen. Ryska är vardagsspråk i Belarus. Det belarusiska språket har officiell status och används i skyltning på gator och offentliga institutioner. Detta kan ställa till litet oreda för den som inte är van, eftersom en gata eller en metrostation kan ha ett namn på kartan, ett annat på skyltarna. Det gäller till exempel för gatan och metrostationen Oktjabrskaja, som på de flesta ställen skyltas med det belarusiska namnet Kastritjnitskaja. Ett annat exempel är metrostationen vid Nationalbiblioteket, som heter Vostok vid nedgången och på vissa kartor, men Ushkod på linjeplanerna. Belarusiskan har många ord gemensamma med polskan. Det är inte så konstigt, med tanke på att Belarus under flera hundra år var en del av det polsk-litauiska samväldet, den så kallade Rzeczpospolita. De västligaste delarna av landet var dessutom delar av Polen mellan freden i Riga 1921 och den sovjetiska inmarschen den 17 september 1940.

Språket väcker emellertid känslor. En av studenterna jag talade med sade, att hon tyckte belarusiskan var ful, eftersom den hade många ord från polskan och tyskan. Sådana attityder verkar finnas under ytan. Jag tror dels det har att göra med att språket upplevs som föreskrivet uppifrån, dels att så stor del – kanske majoriteten – av befolkningen har rötter i andra delar av den gamla Sovjetunionen. En annan student skojade dock om att de kunde tala belarusiska om de inte ville att ryssarna (från Ryssland) skulle förstå.

I Grodno, som ligger i västra delen av landet, mycket nära gränserna mot Polen och Litauen, tyckte jag att dialekten var annorlunda och påminde mer om polskan. Dessutom är polskan vanlig som gudstjänstspråk i de katolska kyrkorna. Katolicismen var förut dominerande i denna del av landet, men nu finns där många och livaktiga ortodoxa kyrkor. Några går tillbaka till den tsarryska tiden, några enstaka är även äldre än så, medan andra är ganska nybyggda. Också på vägen från Minsk till Grodno såg man små ortodoxa kyrkor med skinande kupoler och troligen inte så många år på nacken. Min

⁵ Detta är muntliga uppgifter och dessutom återgivna efter minnet. Roberts 2011 (2008), 108, anger att befolkningen var 300 000 år 1939 och 50 000 när Röda armén intog staden (således i juli 1944).

tolkning är att en stor inflyttning av etniska ryssar har skett sedan kriget och att det nu, efter Sovjetunionens fall, har blivit möjligt att bygga kyrkor igen.

Kulturella influenser och folktraditioner

Genom sitt läge har Belarus påverkats av kulturella influenser från flera olika håll. Under förhistorisk tid kan man med hjälp av fyndmaterial återskapa flera olika kulturella regioner. Kommunikationsvägarna gick i stor utsträckning längs floderna. Daugava, Neris och Nemunas, som i Belarus heter Dvina, Vilija och Njemen, binder samman de nordvästra delarna av dagens Belarus med de kulturer som fanns i Baltikum. Pripjat-området i söder har haft andra kontaktvägar. Under järnåldern fanns det olika typer av dräkt detaljer från kvinnodräkterna, som man använder för att avgöra vilken folkgrupp bäraren har tillhört, exempelvis jativinger eller något slaviskt folkslag.

I folktraditioner i dagens Belarus finns inslag som liknar dem i de baltiska länderna. Bland annat är midsommarfesten mycket viktig. Den kallas Kupalle, Kupala eller Kupalje och firas av katoliker natten till den 24 juni, av ortodoxa natten till 7 juli. Några inslag är att man hoppar över eldar, gärna parvis hand i hand, att flickorna har blomsterkransar i håret som man sedan låter flyta på vattnet för att få spådomar om vem man ska gifta sig med, och att man letar efter ormbunkar som sägs blomma just denna natt. Folkdräkt används vid firandet. Belarus har en levande folkdräktkultur. Dräkterna påminner i mina ögon mycket om dem man ser i Lettland eller Litauen. Ett typiskt slaviskt kulturinslag är de målade påskäggen, som kan ha mycket avancerade mönster.

Den litauiska staten har en del av sitt ursprung i nuvarande Belarus. Novogrodek var en av de platser som tidvis fungerade som huvudstad och borgen Krewo var platsen där storfursten Jogaila år 1385 ingick ett avtal med Polen, i vilket han lovade att kristna Litauen och ingå äktenskap med drottning Jadwiga, något som blev upphov till den fyrahundraåriga polsk-litauiska unionen. Dessa båda platser ligger på belarusiskt territorium. Under Mindaugas tid runt mitten av 1200-talet utvidgades det litauiska storfurstendömet åt öster och söder i konflikter med det slaviska storfurstendömet Polotsk och mongolerna. Städer som Minsk, Orsja och Grodno kom därigenom att ingå i det litauiska storfurstendömet.

Det som i dag är Belarus och belarusisk kultur har alltså skapats och berikats av inslag från många olika håll. Även varjagerna, alltså nordborna, har funnits med i detta sammanhang. En del av deras handelsvägar gick över detta territorium. Det har gjorts mycket stora fynd av arabiska mynt i Belarus, som lär vara den näst viktigaste fyndplatsen för sådana efter Gotland. Nestorskrönikan hävdar att fursten Rogvolod i Polotsk på 900-talet och hans dotter Ragnieta skulle ha haft skandinaviskt ursprung. Namnet Rogvolod har jämförts med det nordiska Ragnvald och Ragnieta med Ragnhild. De kom i konflikt med den ännu hedniska fursten Vladimir, som dödade Rogvolod och gifte sig med Ragnieta. Vladimir erövrade sedan Kiev och grundade Kievrus. Begreppet Rus används för de tidigaste ryska statsbildningarna. Det är därför som man i Belarus föredrar

namnet ”Belarus” framför ”Vitryssland”, som får det att låta som att landet vore en del av Ryssland.

Ortnamnen Novogroduk och Grodno är av slaviskt ursprung. Namnet Krewo påminner om det lettiska namnet för Ryssland, Krievija, vare sig detta är en slump eller inte. Ett annat ortnamn som ger en association till Lettland är flodnamnet Gauja (eller Gavja), som är namn på en biflod till Njemen öster om Lida. Gauja heter också en betydande flod i Lettland, vilken på äldre kartor vanligtvis kallas Aa. Kanin heter *trus* på belarusiska, vilket i princip är detsamma som lettiskans *trusis*. Tack heter *dzákue*, vilket påminner om polskans *dziękuję* och litauiskans artiga *dėkui*. Ett annat tecken på släktskap mellan belarusiska och polska är att det polska stungna ł motsvaras av ett speciellt tecken i det belarusiska alfabetet: ŷ.

Det stora fosterländska kriget

Som redan har sagts var Belarus mycket hårt drabbat under Andra världskriget. För en utländsk besökare som jag är det nästan ett obligatorium att besöka museet för Det stora fosterländska kriget, dit jag blev tagen av två studenter. I sovjetisk och post-sovjetisk historieskrivning talar man ju gärna om Det stora fosterländska kriget, som inleddes med Tysklands anfall på Sovjetunionen den 22 juni 1941 och avslutades den 9 maj 1945. Jag var därför nyfiken på hur de skulle förklara de händelser som låg före juni 1941 och som inte riktigt går in i bilden av det sovjetiska försvarskriget. Dit hör anfallet på Polen den 17 september 1939, anfallet på Finland den 30 november samma år och ockupationen av de baltiska staterna sommaren 1940. Redan innan vi kom till museet hade en av studenterna sagt till mig, att Det stora fosterländska kriget var en del av Andra världskriget. Jag var nöjd med att de inte satte likhetstecken mellan dessa båda begrepp. När man kom in i museet fanns det några montrar i början som ägnades åt Molotov-Ribbentrop-pakten (MRP) och de händelser jag nämnde ovan. En av studenterna sade, att det fanns de i väst som ansåg att Sovjetunionen hade startat kriget i och med MRP, men det var ju fel, enligt henne. Jag instämde, men tillade att man i Baltikum hade negativa känslor för MRP. Anfallet på Polen förklarade man som att Sovjetunionen var tvunget att försvara ”västra Belarus”, som hade blivit polskt i och med freden i Riga 1921. Jag blev så häpen att jag inte kom på något att svara, men detta är det dominerande synsättet i Belarus och skildras också i en stor målning från 1940 på konstmuseet i Minsk.⁶ När jag såg den tillsammans med några studenter fick jag fram, att man inte såg saken på det sättet i Polen. Studenterna kontrade då med att det fanns mycket revanschism i Polen, vilket åter gjorde mig ställd.

I efterhand får jag inse, att det belarusiska synsättet inte är helt orimligt, med tanke på att det fanns en stor belarusisk befolkning i det område som var polskt mellan 1920 och 1939. I mellankrigstidens Litauen var man mycket upprörd över att Polen – utan något fredsavtal – hade lagt under sig stora delar av det historiska Litauen, inklusive Vilnius

6 Monos Monozson, ”Sovjetiska tankmäns möte i västra Belarus” (1940), se: <http://www.artmuseum.by/ru/vyst/50-shedevrov-nacziionalnogo-xudozhestvennogo-muzeya/m.-monozson-%E2%80%9Cvstrecha-sovet-skix-tankistov-v-zapadnoj-belorussii%E2%80%9D>.

och Trakai. Det var dock sannolikt inte för att tillgodose den belarusiska minoritetens intressen som Sovjetunionen anföll Polen och delade det med Nazityskland. När man gjorde det följde man en på förhand uppgjord plan, som man hade fastslagit i de hemliga tilläggsprotokollen till MRP.

Även finska vinterkriget ägnades en monter. Jag vet inte om det gavs någon förklaring eller motivering till kriget, men det var i alla fall inte utsuddat ur historien. Annekteringen av de baltiska staterna nämndes också, men bara som ett faktum och utan förklaring, såvitt jag kunde se.

Det var som alltid mycket värdefullt att se de olika platserna och museerna tillsammans med belarusiska studenter. Man kunde därigenom få deras bild av det som skildrades och ta del av deras reaktioner. Det är uppenbart att de var berörda av en del av det som

Detta monument står i en grop (yama), där massavrättningar av judar ägde rum. Det lär ha varit det första monument som restes efter kriget. Trots att det ligger avsides är det välbesökt och färska blommor ligger vid dess fot. Intill finns en senare skulpturgrupp, som visar hur män, kvinnor och barn förs ned till sin död. Denna plats gör ett starkt intryck på besökaren. Foto: Anders Fröjmark.

visades, till exempel en staty vid ingången av en soldat som tog avsked från sin unga fru, eller en rysk sång som spelades när man gick in i museet. Den var mycket sorglig, sade de, men jag förstod den dessvärre inte. Både ryssar och belarusier kämpade en hård försvarskamp mot en aggressiv och hänsynslös angripare, som från början var inställd på att de slaviska folken på sin höjd dög som slavarbetskraft i Tredje riket. Under

ockupationen var det många som förde partisankrig. Vi vet att tyskarna var hårdhänta ockupanter, men att de som drabbades allra värst var judarna är något som man inte talar särskilt mycket om i museet. Det finns några affischer med tyska kungörelser som riktar sig mot judar, men det är i stort sett allt. När vi besökte Segermonumentet i Minsk, med långa listor namn över dödade, sade min kollega Elena att judarna hade klagat över att deras namn skulle vara på samma listor som de andra offren, men att här i Belarus gjorde man inte skillnad på det sättet. Det är ett synsätt som kanske låter rimligt, men det judiska folket var på förhand utpekade av nazisterna för utrotning just för att de var judar och inte för eventuella motståndshandlingar eller av andra politiska skäl. Det är därför det ändå skulle kunna vara befogat att tala särskilt om de judiska offren. Nu kan man nästan få intrycket att de smusslas undan.

*Det nationella konstmuseet är en verklig pärla i centrala Minsk.
Foto: Anders Fröjmark.*

Å andra sidan finns det i Minsk ett väldigt fint och gripande minnesmärke över förföljelserna av judar. Det är beläget i närheten av det ghetto som nazisterna samlade judarna i. Monumentet står i en grop, kallad Yama, dit man förde ned judarna för att döda dem. Det var enligt Elena det första minnesmärke som restes i Minsk efter kriget. Senare har det tillkommit en skulptur som visar hur män, kvinnor och barn förs ned i gropen. När jag var där med några studenter låg det färskblommor vid monumentet, och besökare kom dit, trots att det ligger på en ganska avskild plats i staden.

Museet över Det stora fosterländska kriget avslutas med en segersal, som strålar av ljus. Det är den vackraste salen, sade studenterna, och det kan man knappast säga emot. Det är nästan som en kyrka. Museet är nybyggt på sin nuvarande plats, så även de här studenterna besökte det för första gången när vi var där.

Nationella konstmuseet i Minsk

Som framgår av vad jag inledningsvis skrev fann jag Minsk vara en trivsammare och

I denna vackra konstruktivistiska byggnad från 1932 fanns tidigare Nationalbiblioteket. Foto: Anders Fröjmark.

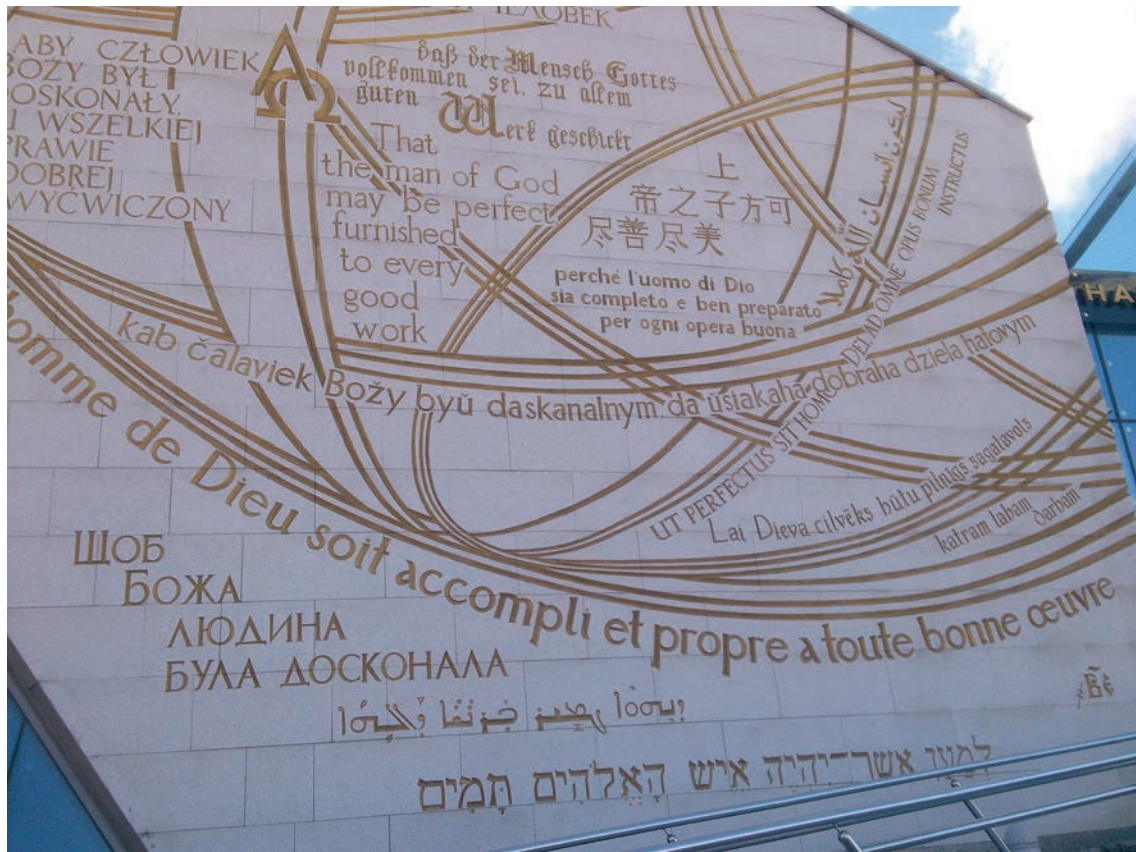
vackrare stad än jag hade trott. Till och med Stalintidens arkitektur får ett försonande drag, eftersom den är putsad i ljusa färger och mycket väl omhändertagen. I Litauen och Lettland låter man den tidens byggnader stå kvar som ett minne från det förflutna, eller helt enkelt för att husen behövs, men fasaderna är bruna och trista.

Ett problem med Stalintidens arkitektur är storskaligeten. Den måste till varje pris göras storslagen och symmetrisk och ska helst kanta överdrivet breda gator. Människorna görs små. På det sättet är det en arkitektur som passar diktaturens människosyn.

Men all sovjetarkitektur är inte sådan. Minsk har som nämnts en hel del fina byggnader från 1930-talet. De har ofta mycket mänskligare proportioner. Det gäller till exempel det nationella konstmuseet i klassicistisk stil, som är en verklig pärla. Man överväldigas av att museet har så rika samlingar av konst. Det finns så mycket att se. Jag frågade min kollega Elena hur det kunde komma sig, att museet trots kriget och den tyska ockupa-

tionen hade så fina samlingar. Hon sade att det efter kriget bara hade funnits två konstverk kvar och att allt annat hade fått införskaffas efter kriget. Det finns förstås också en hel del efterkrigskonst i samlingarna.

Partisankampen och kriget är ett viktigt tema. Minsk lever i, med och av minnet av kriget. Där fanns ett porträtt av en partisanpojke från 1943, när det ännu var pågående. Han såg beslutsam, nästan litet vild ut. En ganska stor avdelning innehöll dock konstverk som skildrade partisankampen i ett efterhandsperspektiv, i vissa fall så sent som

Nationalbibliotekets nya byggnad har fått en omfattande konstnärlig utsmyckning. Foto: Anders Fröjmark.

på 1970-talet. Det som slog mig med den avdelningen var att helheten gjorde ett nästan sakralt intryck, som om sovjetsamhället, i brist på gudar, helgon och andlighet, skapade en andlighet i skildringen av beslutsamma, sörjande och eller lidande människor under krigsåren.

Nu när Belarus har kunnat kasta av sig den sovjetiska antireligiösa kappan kan man också ställa ut konst, som har ett tydligt kristet budskap. En specialutställning pågick under vårt besök. Där fanns bland annat en ganska ovanlig framställning av Jesus, av Vasil Palenau (1844–1927), i vilken Jesus inte dominerar bilden, utan sitter på en bänk utanför ett hus och talar, stillsamt och allvarligt, med ett barn. I förgrunden ser man en kvinna som kommer med ett barn i handen och några andra, som mest verkar stå och lyssna.

Nationalbiblioteket

Konstmuseet har en mycket lyckad tillbyggnad, som ger plats för stora, ljusa salar utan att påverka fasaden mot gatan. Denna nybyggnad är ett undantag i ett annars ganska rastlöst sökande efter att bygga nytt och större. Jag tänker på museet för Stora fosterländska kriget, som nyligen har flyttats från centrala Minsk till det ovan omtalade nybygget, varefter den gamla byggnaden har rivits. Men ännu mer tänker jag på det stora Nationalbiblioteket. Tidigare hade det en fint designad byggnad i konstruktivistisk stil från 1930-talet. Nu har det flyttats ut till en för mig ganska obegriplig konstruktion, ett slags romb som står på högkant, i ett utkantsområde. En av studenterna hade praktik där och visade mig runt. Han var hjälpsam och kunnig, men förstod kanske inte riktigt att det som intresserar mig med ett bibliotek är böckerna. Vi gick runt och tittade på alla konstverk, som är mycket imponerande på sitt sätt, men läsesalen för de äldre samlingarna kom vi inte in i, för dit hade han dessvärre inte tillträde. Jag fick i alla fall ett lånekort och testade att använda katalogen. Efteråt fick jag höra, att det var många som var kritiska till biblioteksbygget. Det hade kostat så mycket att man hade fått ta ut en extraskatt, men det ansågs mest vara ett skrytbygge och inte särskilt funktionellt. När min kollega Elena ville ha min ärliga åsikt sade jag, att det var mer ett monument än en plats för böcker. Annars tyckte jag att det var bättre att kritiska åsikter kom från dem själva; jag är ju bara en gäst i landet. Men jag har ett lånekort, vilket är mer än vad Elena har, sade hon.

Kritiska synpunkter på Stalintiden

Under mitt besök var jag över huvud taget inte ute efter att tala politik eller få fram politiska uppfattningar hos dem jag talade med, men ett och annat kom ändå fram. En av studenterna, som bar en nål från det belarusiska exiluniversitetet i Vilnius, berättade om ett minnesmärke över offren för sovjettidens repression i Minsk. Det var nämligen så att man under byggandet av cirkelvägen runt Minsk hittade massgravar på en plats kallad Kyropaty. Där har människor ordnat ett spontant minnesmärke i form av träkors i ett skogsområde. Det är alltså inte ett officiellt minnesmärke, men det är ändå utsatt på kartorna. Denne student talade även om Katyn-massakern. Jag trodde först han menade Khatyn, som är en plats där nazisterna utplånade en hel by under ockupationen, men det var verkligen Katyn utanför Smolensk han menade. Det var inte bara polska officerare som hade mördats där, sade han, utan också belarusiska. I Katyn massakrerades ett stort antal tillfångatagna officerare av NKVD år 1940 efter godkännande av Stalin och politbyrån.

Stalin kritiserades också av en av de studenter som följde mig till museet över Det stora fosterländska kriget. Det var Stalins utrensningar som försvagade den Röda arméns försvarskraft vid det tyska angreppet 1941, sade hon, vilket är helt riktigt.

Kadetterna

Det finns en militaristisk eller i alla fall militariserad sida i det belarusiska samhället. Delvis handlar det om att man vårdar minnena av ”Det stora fosterländska kriget” och inte minst av partisankampen, men militarismen är inte bara historisk. Man ser ganska ofta människor i militära uniformer på sta'n i Minsk. När jag och några studenter vid ett tillfälle kom upp från en metrostation, det kan ha varit i Njamiga, så mötte vi en grupp gossar i militäruniformer. De var kanske i tolv–trettonårsåldern. Jag ställde inga frågor då, men vid ett senare tillfälle frågade jag någon, kanske var det Elena, vad det kan ha varit för några. Jag fick då veta att de troligen var kadetter och att man började vid kadettskolan vid tolv års ålder. Ingen verkade tycka att det var något märkligt med det, men jag kan inte påminna mig att någonsin ha sett barn i militäruniformer i något västland, annat än möjligtvis om de var utklädda.

Grodno

Grodno, som jag besökte sista dagen på min resa, är en stad som bär på mycket historia. Elena hade skickat med mig en student som guide och såg också till att vi blev mötta av Siarhei Danskih, föreståndaren för turismprogrammet vid Janka Kupala-universitetet i Grodno, som var en tidigare student till henne. Siarhei gav en mycket grundlig rundvisning i Grodno. Många krig har gått över staden, bland annat det Stora nordiska kriget, som man lokalt kallar ”Svenska kriget”. Karl XII blev nästan skjuten när han var i Grodno 1708, men räddades av en rådig officer. Grodno tillhörde Storfurstendömet Litauen sedan 1200-talet.

Den ortodoxa Boris och Gleb-kyrkan från 1180-talet är den äldsta bevarade kyrkan i Grodno. Dess murar är dekorerade med kors och andra symboler. Foto: Anders Fröjmark.

När Polen och Litauen hade bildat den så kallade Lublinunionen 1569 bildade de tillsammans en ganska fast sammanhållen unionsstat, den så kallade Rzeczpospolita. I Rzeczpospolita hade man som princip att parlamentet, sejmen, skulle sammanträda var tredje gång i Litauen. Grodno var den stad i Litauen som låg närmast till från Warszawa och den polska adeln var bekväm av sig och ville inte resa längre, så därför hölls sejmen ofta i Grodno, trots att det egentligen var en vanlig provinsstad. Under Rzeczpospolitas tid fanns det därför många adelspalats i Grodno, men de finns inte längre kvar. Ett av dessa adelspalats tillhörde

Nemunas (Njemen) flyter stillsamt förbi det gamla slottet (Stari zamak) – en gång residens för Stefan Batory – och den ortodoxa Boris och Gleb-kyrkan. Foto: Anders Fröjmark.

ätten Sapieha. Siarhei berättade att ett möte hade ägt rum där, som hade fått stor betydelse för Sverige. Den livländske adelsmannen Johan Reinold Patkul, som avskydde det svenska väldet i Livland, hade där träffat August den starke av Polen och Sachsen, och kommit överens med honom om att försöka bilda en allians mot Sverige. Polen-Sachsen allierade sig med Danmark och Ryssland och anföll Sverige i det så kallade Stora nordiska kriget, vilket ledde till att Sverige förlorade sin stormaktsställning och herraväldet i Livland.

En annan livländsk ätt splittrades av det svenska väldet i Livland, nämligen ätten Tisenhusen. En gren ville förbli katoliker och lämnade Livland. Också Tisenhusen hade ett palats i Grodno. Där residerade bland annat en känd guvernör som betydde mycket för staden. Inte heller det palatset finns längre kvar. Siarhei gav oss en virtuell stadsguidning, där han pekade på många byggnader som inte längre fanns. Ungefär så brukar det vara när jag guidar studenter i Gamla sta'n i Kalmar.

Även om många gamla adelspalats har försvunnit är Grodno ändå rikt på historiska byggnader och relativt förskonat från skador från de senaste krigen. Äldst är en liten ortodox tegelkyrka, Boris och Gleb, i en ganska ovanlig form från 1100-talet. Den ligger för sig själv på en kulle över floden (Njemen eller Nemunas, beroende på vilket språk man talar). På en annan kulle närmare stadens centrala delar ligger det gamla slottet (Stari zamak), som grundades på den litauiske storfursten Vytautas den stores tid.

Ovan: Den tidigare birgittinska klosterkyrkan reser sig över Karl Marx-gatan i Grodno. På fasaden ser man vacker sgraffito-målning. Under sovjettiden användes Birgittaklostret som mentalsjukhus, men numera har det återgått till katolska kyrkan. Systrar från Nazaret-orden tar hand om klostret, som även används för religiös utbildning. Nedan: Synagogan i Grodno. Foto: Anders Fröjmark.

Han grundade också en katolsk stadskyrka, som revs under sovjettiden. Det finns också flera klosterkyrkor. Hur många av dem som har aktiva klosterkommuniteter vet jag inte, men det är nog inte många. Mitt i staden låg jesuiternas stora konvent med kyrka och apotek. Kyrkan är i jätteformat och numera katolsk katedral. Jesuiterna drev också ett apotek, som fortfarande finns kvar, men utan jesuiter. Delar av konventsbyggnaderna är fängelse.

Birgittinernas klosterkyrka var den jag särskilt ville se. Klostret grundades 1636 som dotterkloster till birgittinklostret Triumphus Mariæ i Lublin i Polen, i sin tur grundat av Władysław II Jagiełło efter segern över Tyska orden vid Grunwald/Tannenberg 1410.⁷ Det lär ha varit ganska livaktigt och respekterat, men lades formellt ned under 1800-talet. Det sägs dock ha funnits enstaka nunnor kvar så sent som 1913. Under sovjettiden var klostret mentalsjukhus. I dag finns det nunnor av Nazaret-orden i klostret. En av dem höll på att städa när vi besökte kyrkan, men gjorde en paus så att vi kunde talas vid en stund.

Det finns också flera ortodoxa kyrkor i Grodno. Varje gång man gick in i en kyrka, oavsett om den var ortodox eller katolsk, kändes det att den var full av liv och att människor gärna söker sig till kyrkorna. Detta gällde både i Minsk och i Grodno. Ofta pågick det gudtjänster. Synagogan blev det dock inte av att besöka, trots att vi var där på sabbaten och trots att vi mötte en litet säregen man, som tyckte att vi borde gå dit för att det var så trevligt där. Det var en person som tiggde pengar, men också ville diskutera filosofi och religion och litet av varje. Han hade armenisk bakgrund och en judisk kalott på huvudet.

Precis som i Minsk heter gatorna i Grodno sådant som Karl Marx-gatan och Sovjetgatan. Går man ned längs den sistnämnda, en liten bit från stadens historiska centrum, kommer man till en plats som är ganska apart i västerländska ögon, men väldigt typiskt sovjetisk. Det är ett överdimensionerat torg, dominerat av en anonym administrationsbyggnad i betong. Framför denna, mitt på torget, står en staty av Lenin. Grodnos Lenin försöker se litet folklig ut med en käck mössa på huvudet. Mittemot ligger en fin park, i vilken det finns ett minnesmärke över de döda i Det stora fosterländska kriget. Hela denna miljö utgör en ganska perfekt sovjetensemble. Jag hoppas att Leninstatyn försvinner så småningom, men innan det sker borde man faktiskt fotodokumentera det hela.

Gränsen

Man kan knappast undgå att känna närheten till gränsen när man är i Grodno. Białystok i Polen ligger 83 km från Grodno och Druskininkai i Litauen ligger på 43 kilometers avstånd. Själva gränsen ligger närmare än så. Det finns en betydande polsk minoritet i

⁷ Sven Ekdahl, "Heliga Birgitta, slaget vid Tannenberg och grundandet av klostret Triumphus Mariæ i Lublin", i *Slavica Lundensia* 23, 2007, 1 – 23 (on line: <journals.lub.lu.se/index.php/sl/article/download/9986/8419>); Hans Cnattingius, "Birgittinerorden i Polen" i *Annales academiae regiae scientiarum Upsaliensis* 15–16 (1971–72), 21–83; *Birgitta Atlas: Saint Birgitta's Monasteries: A Trans-European Project*, red. Ulla Sander-Olsen et al., Uden: Societas Birgitta Europa 2013, 107–12 (Lidia Kwiatkowska-Frejlich), 143–47 (Maria Kałamajska-Saeed).

Grodno och särskilt i de katolska kyrkorna ser man anslag på polska. En katolsk gudstjänst som pågick i katedralen hölls på polska.

Gränsen är dock svårforcerad för medborgarna i Belarus. Man kommer inte över gränsen utan visum. Detsamma gäller omvänt – vi behöver visum för att komma in i Belarus. Gränsen är en gräns som både stänger inne och stänger ute människor. Vera (studenten) berättade att hon hade en kamrat, en ung man, i Tyskland, men hon kunde inte få visum för att besöka honom eftersom det misstänktes att hon kunde gifta sig med honom för att få stanna kvar i EU. Hon hade inga sådana planer över huvud taget, men detta illustrerar problemen. Både Litauen och Polen är Schengenländer och det betyder att ett visum till ett av dessa länder i praktiken är ett visum till hela Schengenområdet, det vill säga större delen av EU plus Norge, Island, Schweiz och Liechtenstein. Vill man åka till Litauen finns det bara en sorts visum, och det är Schengenvisum. Det hindrar inte att ganska många människor reser från Grodno till Druskininkai och från Minsk till Vilnius för att shoppa. Troligen är det både dyrt och krångligt, men på något sätt lyckas de. Polen har en annan inställning. De betraktar de gamla områden i öster som tidigare har lytt under polskt välde som ”Kresy”, ”gränsländer”, och har speciella villkor för invånarna där. De erbjuder två olika sorters visa utöver vanligt Schengenvisum. Det ena kan sökas av personer som har polska rötter, det andra kallas ”na kupa”, visum för att göra inköp. Dessa två sorters visum gäller enbart i Polen.

På söndagen den 19 april var det dags för mig att erfara vad gränsen innebar i praktiken. Klockan nio på morgonen avgick det en buss från Grodno till Vilnius. Det var en minibuss, full till sista plats. Siarhei hade skaffat biljett åt mig i förväg, annars hade jag varit chanslös. Vägen till gränsen avverkas ganska snabbt, men när man närmade sig kom man till en jättekö av långtradare – ryska, belarusiska, polska och litauiska. De stod stilla och tog upp hela högra körfältet. Minibussen fick köra förbi i det vänstra körfältet, alltså mot trafikriktningen. De få bilar vi mötte fick väja ut på vägkanten. Jag vet inte hur många långtradare vi körde förbi, eller hur lång kön var – minst ett par kilometer, skulle jag gissa. Till sist var vi i alla fall framme vid den belarusiska gränsstationen. En gränsvakt gick ombord och samlade in alla pass. Efter ett tag kom hon tillbaka och lämnade dem igen. Nästan alla gränsvakter jag såg i Belarus var kvinnor. De var artiga och korrekta och ganska chica i sina uniformer.

Bussen kunde nu rulla vidare några hundra meter till den litauiska gränsstationen. Där fanns det ingen som var artig, ingen som ansträngde sig och definitivt ingen som var chic. De stod mest och rökte. En person i chefsställning gick ombord och samlade in passen. Han frågade alla vart de skulle, även mig som hade ett EU-pass. Jag undrade för mig själv om han verkligen hade rätt att fråga det, men sade i alla fall att jag skulle till Vilnius. Han blev borta ganska länge med passen, så jag gick ut och sträckte på benen litet. Det fanns tre filer vid gränsstationen. Vi var i den första, troligen eftersom vi var en buss i linjetrafik. I den andra fanns det vanliga personbilar, ett par-tre stycken, och i den tredje stod de stackars långtradarna. Jag tror inte det är någon höjdare att åka personbil över gränsen. Alla passagerarna skulle gå ur och bagageutrymmena letades igenom utan

brådskas av inte speciellt artiga gränspoliserna, men där hände det trots allt något och kön var inte särskilt lång. Värre var det för lastbilschaufförerna. Jag vet inte hur länge vi stod i den litauiska gränstationen, kanske en halvtimme, men under den tiden såg jag en enda långtradare som blev klar och kunde fortsätta förbi gränsbommen in i Litauen. En annan långtradare fick köra fram till ett stort plåtskjul och stanna där. Om detta är tempot med vilket man släpper igenom långtradarna, kan man tänka sig hur lång tid de får vänta i sin långa kö. De som stod sist i kön lär knappast ha kommit igenom den dagen.

Säkert anser man i de flesta EU-länder att det måste vara en strikt kontroll vid Schengengränsen.⁸ Utan tvivel är det många som försöker smuggla över både det ena och det andra den vägen. Men jag är övertygad om att det skulle gå utmärkt att snabba upp processen ordentligt, om bara gränsvakterna tog litet kortare rökpauser och gick in för att göra sitt jobb. Det verkar dock som att litauerna gärna manifesterar sin makt på detta sätt. ”Nu är det vi som bestämmer här; vi som avgör om du kommer in i Schengen eller inte”. Denna gränsövergång är en av Europas flaskhalsar.

På resan vidare till Vilnius påminnes jag om en äldre gräns. Från 1920 till 1939 ingick östra delen av det som i dag är Litauen, inklusive Vilnius, i Polen. Med hjälp av samtida kartor jag hade fotograferat av kunde jag se var gränsen mellan Polen och Litauen hade gått på den tiden. Det framstod då tydligt varför man hade dragit gränsen där man gjorde det. Det var järnvägen som hade avgjort saken. Det går nämligen en viktig järnvägslinje från Warszawa till Sankt Petersburg via Białystok, Grodno, Vilnius, Daugavpils, Rēzekne, Abrene/Pytalovo, Ostrov och Pskov. Genom att dra gränsen som de gjorde det såg polackerna till att få hela järnvägssträckan från Warszawa till lettiska gränsen på polskt territorium.

Gamla slitna, kära Vilnius väntade vid vägens ände, med sina knöliga trottoarer och skamfilade fasader i det litet tillbakasatta området uppe vid järnvägsstationen – inte som skinande Minsk. Men det är ändå Vilnius. Lunchpannakakorna på järnvägsrestauranten smakar alltid fint. Sedan tog jag tåget den lilla sträckan ut till flygplatsen och såg fram mot mellanlandningen i Riga. Laimas café på flygplatsen brukar alltid ha något gott.

Epilog

När jag för *HumaNettens* räkning redigerade dessa intryck, som med stöd av fotografier och anteckningar ursprungligen nedtecknades under perioden april till juni 2015 i form av mail till en vän, insåg jag att jag hade glömt tala om en av Belarus mest berömda attraktioner – nationalrätten *draniki*. Det är en sorts potatisplättar med olika slags tillbehör, varav syrad grädde – smetana – brukar vara en. Förutom att Belarus är ett land vid historiens korsvägar, med påtagliga, mer eller mindre lättidentifierade spår från otaliga kulturer och imperier på sitt territorium, finns det således även goda kulinariska skäl för ett besök.

⁸ Sedan jag skrev dessa rader i juni har Schengengränsen och det eventuella behovet av kontroll vid den blivit ett allmänt diskussionsämne i Europa på grund av flyktingsituationen.